

जीवनातील सज्जनपणाचा शोध

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ पंचतंत्र -अपरीक्षितकारकम्

सिंहकारकमूर्खब्राह्मणकथा

- “हा आपला आहे, हा परका आहे, अशा प्रकारचा विचार संकुचित अंतःकरणाच्या व्यक्ती करतात. उदार अंतःकरणाच्या व्यक्तींच्या दृष्टीकोनातून संपूर्ण पृथ्वी हेच त्यांचे कुटुंब असते.”

या उदार अंतःकरणाच्या व्यक्तींत अनेक प्रकारच्या व्यक्ती येतात. सज्जन, परोपकारी, देवभक्त आणि साक्षात्कारी अशा व्यक्तीं यामध्ये मोडतात. यानांचे साधुसंत असेही म्हणतात. “साधु” या शब्दाचा अर्थ पुण्यशील, सदाचरणी, सज्जन असाच आहे. सत्कर्मरत, निर्घैर, निरपेक्ष, निःसंग, निष्काम ही संतांची लक्षणे कबीर, तुलसीदास, तुकाराम इ. संतानी सांगितली आहेत. महाभारतात “संत” हा शब्द “सदाचारी” या अर्थाने व भागवतांत “पवित्रात्मा” या अर्थाने वापरलेला आहे. मर्तृहरि याने “संत” या शब्दाचा प्रयोग “परोपकारी” या अर्थाने केला आहे. रामचरित- मानसांत सज्जन, साधु, सत्पुरुष, भक्त व संत हे शब्द समानार्थी आहेत. हे संत कामक्रोधादि षड्रिपूंना जवळ न करणारे, अंतर्बहिर् शुध्द, निष्पाप, निश्चल, श्रद्धायुक्त, धर्माशील, दयाळू, जितेंद्रिय, परोपकारी, परदुःखाने द्रवणारे व विरागी असतात, असेही त्या ग्रंथात म्हटले आहे. [भारतीय संस्कृतिकोश - पं. महादेवशास्त्री जोशी] थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास,

जे का रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले ।

तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ॥

म्हणजे जगामध्ये असलेल्या दुःखी पीडितांना जो आपले मानतो, त्यांचे दुःख आपले दुःख मानून ते दूर करण्याचा जो प्रयत्न करतो, तोच सज्जन होय.

परमेश्वर त्याच्या ठिकाणी आहे असे ओळखावे.” परमेश्वर अशा सज्जन व्यक्तींच्या द्वारा जगांत वावरत असतो, लोकांना मदत करत असतो. म्हणूनच हे जग चाललेले आहे. कारण या जगांत दुस्त-यांचे कल्याण चिंतण्यापेक्षा, अकल्याण चिंतना-या व्यक्तींच अधिक असतात. अशा दुष्ट व्यक्तींची संख्याच जगांत अधिक असते. अशा व्यक्ती नेहमीच दुस्त-यांच्या कल्याणाच्या मार्गात अडथळे आपण्याचा प्रयत्न करतात. कारण यांच्या संपूर्ण अंगात विष भिनलेले असते, असे पुढील सुभाषितात सुभाषितकार म्हणतो -

तक्षकस्य विषं दन्ते मधिकाया मुखे विषम् ।
वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वाङ्गिणे दुर्जनस्य तत् ॥ १ ॥

- “नाग, मधमाशी व विंचवापेक्षाही दुर्जन मनुष्य वाईट असतो.” कारण -

सर्पः कूरः खलः कूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
मन्त्रौषधिवशः सर्पो न खलः शाम्यते कदा ॥

- साप ही क्रूर असतो आपि मनुष्यही क्रूर असतो. पण सापापेक्षाही दुष्ट मनुष्य अधिक क्रूर असतो. कारण मन्त्रौषधींनी सापाचे विष उतरते. पण दुष्ट माणसाचा दुष्टपणा कधीही कमी होत नाही. बरे, या माणसांना काही चांगल्या उपदेश करून सुधारणेचे म्हटले, तर तेही शक्य नसते. असे कालिदास म्हणतो -

महतां वृथा भवेत्सद्गुहान्धस्य हितोपदेशनम् । कुमार १५/२६

- “हृदयाने किंवा दुराग्रहाने अंध झालेल्या व्यक्तीला महात्म्यांनी केलेला हितोपदेश फुकट जातो.” कारण या व्यक्तींनी तारासार विवेक गमावलेला असतो. याच कारणास्तव आत्मघातकी युद्धापासून तारकासुराने परावृत्त व्हावे म्हणून देवांनी प्रयत्न केला. पण तो हृदयी राक्षस पुढेच निघाला. अशा या दुर्जनांचा धिःकार कालिदासाने आपल्या ग्रंथात केला आहे. त्यांची अंधाराशी तुलना करतांना तो म्हणतो -

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं, वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमिव तमसा समीकृतं, धिङ्. महत्त्वमसतां हतान्तरम् ।। कुमार ८/५७

- “हा अंधार स्वच्छ, मलिन, स्थावर, जड्गम, कुटिल, तरळ त्याचप्रमाणे सर्व गुणान्वित गोष्टींनाही आपल्यामध्ये समाविष्ट करून घेतो. धिक्कार असो रवलांना आलेल्या [तात्पुरत्या] महत्त्वाला की, जे बऱ्यावाईटातले अंतर लक्षांत न घेता सर्वच वस्तू एकाच मापाने मोजते.” या श्लोकांत कालिदासाने दुष्टांची अंधाराशी केलेली तुलना किती यथार्थ आहे ! ज्याप्रमाणे अंधारा-मध्ये सर्वच चांगल्या व वाईटांमध्ये अंतर लुप्त होऊन जाते, व सगळीकडे एकच अंधाराचे आवरण असते, तद्वत् दुष्टांच्या दृष्टिनेही चांगले व वाईट यामध्ये कांही अंतर नाही, ते दोघांनाही एकाच पारड्याने तोलतात.

यामुळेच अशा व्यक्तींना कांही उपदेश शिकविण्यापेक्षा “जशास तसे” या न्यायानेच त्यांना वागवले पाहिजे, असे कालिदास सांगतो. जगांत नुसताच आदर्शवाद चालत नाही, तर व्यवहारज्ञान असणे आवश्यक आहे. समर्थपणे जीवन जगावयाचे असले, तर कृष्णाची नीतीच अंगिकारली पाहिजे, असे कालिदासाला वाटते. म्हणूनच तो म्हणतो -

शाम्येत्युत्पकारेण नोपकारेण दुर्जनः ।। कुमार २/४०

- दुर्जनावर उपकार केल्याने तो शांत होणे नाही, तर त्याला उलट टोलाच लगावला पाहिजे.

“शाहण्याला शब्दाचा मार आणि मूर्खाला टोणप्याचा मार” अशी मराठीत एक म्हण आहे. या म्हणीनुसार अशा दुष्ट व्यक्तींना गोंजासून वा त्यांची दया करून चालत नाही. ज्याप्रमाणे सापाला दूध पाजले तरी त्याचे विषच होते, व शेवटी तो दंशच करतो, तद्वत् दुष्ट माणसाला कितीही चांगले वागवले, तरी त्याची दुष्ट बुद्धी कमी होत नाही, व दुसऱ्याचे अपकृत्य करण्याचे तो टाळत नाही. म्हणून त्याला सज्जनांनी सुधदां उपदेश करीत न बसता प्रुतिटोलाच लगावला पाहिजे असे “व्यवहारी तत्त्वज्ञान” कालिदास या श्लोकाद्वारांत सांगतो.

कालिदास याही पुढे जाऊन सूर्याच्या दृष्टान्ताद्वारा या जगामध्ये असपारे सत्पुरुषांचे महत्त्व स्पष्ट करतो. तो म्हणतो,

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्त्रा ऋषु ५/१३

- "अरे, सूर्य तळपत असताना काळोखाला लोकांच्या दृष्टीवर आपले पटल कसे घालता येईल ?" म्हणजेच दुर्जनानीं कितीही प्रयत्न केला, तरी सज्जनांचे सज्जनत्व कधीही लपत नसते. त्यांचे तेज, त्यांचा प्रभाव कधीही कमी होत नसतो. वरतन्तु ऋषींचा शिष्य कौत्स रघु राजाचे अशा प्रकारे कौतुक करतो. यातून कालिदासाने या सत्पुरुषांचे श्रेष्ठत्वच सांगितले आहे. व या सत्पुरुषांच्यामुळेच जग चाललेले आहे, असे पुढे तो म्हणतो.

सर्पाणां च रक्लानां च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।

अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥

[पंचतंत्र - अपरीक्षितकारकम् - मत्स्य मण्डूक कथा]

- "साप, दुष्ट माणसे आणि दुष्ट अंतःकरणाच्या व्यक्ती यांची मनोरथे कधीही पूर्ण होत नाहीत, म्हणूनच हे जग चाललेले आहे." अशा सज्जन व्यक्तींच्या स्थाने परमेश्वर दुष्टांचे निर्दालन आणि सुष्टांचे रक्षण करीत असतो. संख्याबळाने या व्यक्ती कमी असल्यातरी यांच्यामध्ये असपारे गुण अनंत प्रकारच्या दुर्गुणांच्यावर मात करीत असतात. अशा या सज्जन व्यक्तींनीच [राजांनीच] युक्त असा महाकवि कालिदासाचा "रघुवंश" हा ग्रंथ जगाच्या साहित्यांत श्रेष्ठ ठरलेला आहे. रघूच्या वंशातील जवळ जवळ सर्व म्हणजे २९ राजांचे गुणवर्णन करतांना त्याची प्रतिभा दुथडी भस्म वाहते आहे. हे सर्व राजे धार्मिक, प्रजाहितक्ष, परोपकारी, कर्तव्यक्ष, दयाळू, आणि सर्वच बाबतीत मर्यादापुस्तोत्तम आहेत. त्यांच्या मन, वाणी आणि कृती यांच्यामध्ये एकतानता आहे.

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रिया ।

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥

- “जसे मन तशी वापी आणि जशी वापी तशी कृती. मन, वापी आणि कृती यांच्यामध्ये सज्जन लोकांच्या बाबतीत स्वरूपता असते.” ही माणसे मनांत असेल तसेच बोलतात आणि जसे बोलतात तसेच वागतात, आणि अशाच व्यक्ती या समाजाला वंदनीय असतात.

“बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाउले ा” म्हणतात ते स्वढ्याचसाठी. आणि रघुवंशातील सर्वच राजे [अग्निवर्ष सोडून] या दृष्टीने वंदनीय होते. कामधेनुसाठी स्वतःचे प्राणही अर्पण करण्यास तयार झालेला द्रुपद राजा, पित्याचा अश्वमेध यज्ञ पूर्ण व्हावा म्हणून अश्व पळवून नेलेल्या इंद्राबरोबर लढाई करणारा पराक्रमी आणि याचकाला विन्मुख परत जावे लागू नये म्हणून प्रत्यक्ष कुबेरावर स्वारी करावयास निघालेला दानशूर रघु, पत्नीवर अत्यंतिक प्रेम करणारा अज, पराक्रमी दशरथ, प्रजेच्या कल्याणार्थ स्वतःच्या पत्नीचाही त्याग करणारा कर्तव्यदक्ष राम, हे सर्वच राजे “श्रीमान् योगी” होते. संसारात राहूनही मदिरा वा मदिराक्षी यांचा मोह त्यांना कधीही पडला नाही. उलट काम, क्रोध इ. षड्रिपूंना त्यांनी जिंकले होते. ठराविक वयानंतर मुलाला गादीवर बसून योगिक मार्गाचा आश्रय घेऊन जीवनाचा त्याग करणारे ते योगी होते. यांच्या जीवनाविषयी कालिदासाने मांडलेले जे विचार आहेत, त्यावरून कालिदासाने आपल्या उत्तरायुष्यांत हा ग्रंथ लिहिला असावा, आणि त्यावेळी त्याला मोक्षप्राप्तविषयी तब्यक्त लागलेली असावी असे म्हटले जाते. “रघुकार” म्हणून त्याला जी कीर्ती मिळाली ती रघुवंशाची लोकप्रियता व्यक्त करण्यास पुरेशी आहे.

रघुवंशातील या सर्वच राजांवरून, त्यांच्या जगण्याच्या जीवनपध्दतीवरून, त्याचप्रमाणे कुमारसंभवामधील भगवान् शंकर, मालविकाग्निमित्रम्, नाटकातील परिव्राजिका, मेघदूतातील परोपकारी मेघ या सर्वांच्यावरून कालिदासाने सज्जन व्यक्तींच्याविषयी आपले कांही विचार मांडले आहेत. त्यांच्यामध्ये असणारे गुण उलगडून दाखविले आहेत.

या सज्जन व्यक्तींचा पहिला गुण म्हणजे या व्यक्ती स्थितप्रज्ञ असतात. ही गोष्ट कालिदासाने पुढील श्लोकांवरून सांगितली आहे. तो म्हणतो - "कदापि सत्पुस्त्रा श्लोकपात्रात्मनो न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ।" [विदूषक] अभि. शां. ६

- "सत्पुस्त्र हे कधीच शोकाच्या आहारी जात नाहीत. वादळांत सुध्दा पर्वत स्थिरच राहतात." शकुंतलेच्या आठवणीने दुःखी झालेल्या राजाला त्याच्या विचारी मनाची जाणीव करून देणाऱ्या विदूषकाद्वारा कालिदासाने सत्पुस्त्रांच्या स्वभावाचे हे एक वैशिष्ट्य सांगितले आहे. या व्यक्ती विचारी असतात, त्यामुळे कोणत्याही परिस्थितीत त्या अविचल असतात हेच त्याला या ठिकाणी सांगावयाचे आहे. या ठिकाणी वर्णिलेले पर्वत हे सज्जनांच्या खंबीर मनाचेच प्रतीक आहेत. याच खंबीर मनामुळे सर्वसामान्य व्यक्तींच्यापेक्षा ही व्यक्ती वेगळी म्हणून ओळखली जाते. ही गोष्ट कालिदास पुढील श्लोकांद्वारा व्यक्त करतो.

न पृथग्जनवच्छुचो वशां वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ दितयेऽपि ते चलाः । रघु. ८/१०

- "हे वशीजनांत श्रेष्ठ असणा-या राजा । प्राकृतजनांप्रमाणे दुःखाधीन होणे तुला उचित नाही. अरे । वृक्ष आणि पर्वत हे दोन्ही जर वाऱ्याने हलू लागले तर त्यांच्यात फरक तो काय राहिला ?" आपल्या पत्नीच्या म्हणजे इंद्रुमतीच्या अचानक झालेल्या मृत्यूमुळे दुःखी झालेल्या अज राजाला वसिष्ठ मुनी संदेश पाठवतात. त्यामध्ये त्यांनी सत्पुस्त्रांचे विचारी आणि कपखर मन व त्यामुळे त्यांचे सर्वसामान्य व्यक्तींवास्तून असणारे वेगळेपण याची जाणीव राजाला करून दिली आहे. वृक्ष आणि पर्वताच्या दृष्टान्त-द्वारा ही पटवून दिल्यामुळे ती मनावर जास्त ठसते. तसेच सर्वसामान्य व्यक्तींनी एकवेळ दुःखाने खचून जाणे उचित होय, पण तुझ्यासारख्या राजाने ज्याच्यावर प्रजेचा संपूर्ण भार आहे. त्याने दुःखाधीन होणे उचित नाही, ही गोष्टही या ठिकाणी वसिष्ठमुनींना सांगावयाची आहे. थोडक्यांत

सत्पुरुष हे संकटाने घाबस्त जात नाहीत, ते दुःखाने थिजून जात नाहीत, कोणत्याही परिस्थितीत ते स्थिर आणि शांतच असतात हेच कालिदासाला येथे स्पष्ट करावयाचे आहे. सत्पुरुषांच्या स्वभावाचे हे "मर्म" कालिदासाने अचूक हेरले आहे व वेगवेगळ्या सुभाषितांच्याद्वारा त्यांनी व्यक्त केले आहे. म्हणूनच त्याला "तत्त्वज्ञ" म्हणणे उचित होय. हीच गोष्ट इतरही कांही श्लोकांतून कालिदासाने व्यक्त केली आहे. आपल्या 'कुमारसंभव' या महाकाव्यांत भगवान् शंकराचे वर्णन करतांना तो म्हणतो की -

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।

[कुमार. १/५९]

- "मन चळण्यासारखी परिस्थिती असूनही ज्यांचे मन चळत नाही तेच खरे निग्रही समजावयाचे. भगवान् शंकरांनी याच आपल्या निग्रही मनामुळे अलौकिक रूपसंपदा लाभलेल्या पार्वतीला आपल्या सेवेत राहण्यास परवानगी दिली. मोहने आपला तपोभंग होण्याची भीति त्यांना मुळीच शिथली नाही. याठिकाणी कालिदासाला हीच गोष्ट स्पष्ट करावयाची आहे की, अन्नावरची वासना उडालेल्या रोग्याने पंचपक्वान्नाचे ताट दूर सारले तर आश्चर्य नाही, उलट पोटात भुकेची आग पेटलेली असतानांही आलेल्या अतिथीला जो तृप्त करतो तोच खरा परोपकारी व निग्रही. सर्व सुखे पायाशी लोळण घेत असतानांही त्याचा उपभोग घेऊनही त्यापासून जो अलिप्त राहतो तोच खरा स्थितप्रज्ञ. भगवद्गीतेत यासंबंधीचा एक श्लोक आहेच की, -

आपूर्यमाण्मचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशान्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशान्तिस्सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ।

भ. गी. २/७०

- "चोहोकडून [पाण्याने] भरत जात असतानांही ज्याची मर्यादा चळत नाही अशा समुद्रात सर्व पाणी ज्याप्रमाणे शिरत असते, तद्वत ज्या पुरुषांत सर्व विषय प्रवेश करतात, त्यालाच [खरी] शान्ति मिळते. विषयाची इच्छा धरणाऱ्याला नाही." [गीतारहस्य - लोकमान्य टिब्ब] स्थित-

प्रज्ञाची लक्षणे सांगताना गीतेमध्ये आलेला हा श्लोक स्थितप्रज्ञाचे मनोवैशिष्ट्य स्पष्ट करणारा आहे. जवळ जवळ हाच अर्थ 'कुमारसंभवातील' भगवान् शंकरांच्या संयम वर्णन करण्यासाठी आलेल्या श्लोकातून कालिदासाला व्यक्त करावयाचा आहे. याच अर्थाचा आपखीही एक श्लोक या महाकाव्यात आलेला आहे. त्या श्लोकांत कालिदास म्हणतो की,

"आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ।

[कुमार. ३/४०]

- "मनोनिग्रही लोकांची एकाग्रता मध्ये आलेल्या अडथळ्याने मुळीच भंगत नाही". भगवान् शंकर असेच मनोनिग्रही असल्यामुळे अनेक अप्सरांद्वारा त्यांच्या तपश्चर्येचा भंग करण्याचा प्रयत्न होऊनही त्याचा थोडाही परिणाम भगवान् शंकरांच्यावर झाला नाही. अप्सरांच्या मोहक संगीताने त्यांचे मन मुळीच विचलित झाले नाही.

या सर्व श्लोकांच्यावरून या सत्पुण्यांच्या खंबीर मनाचे, कोपत्याही परिस्थितीत स्वतःच्या ध्येयापासून न ढळण्याचे दर्शनच कालिदासाला करावयाचे आहे. या जगांत कोपत्याही गोष्टींच्या प्राप्तीसाठी मापसाला धाडस, चिकाटी, प्रयत्न, खंबीरपणा या गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता असते. हे सर्व गुण सज्जनांच्यामध्ये एकटलेले असतात. अशीच मापसे जगात चांगले परिवर्तन घडवून आणू शकतात, समाजाला योग्य न्याय देऊ शकतात. हे कार्य करत असतांना त्यांना प्रतिपन्नाची अपेक्षा नसते. निःस्वार्थी बुद्धीने कार्य करणा-या या सत्पुण्यांना म्हणूनच कशाचा मोह पडत नाही. चारित्र्य हीच त्यांची संपत्ति असते. कालिदासाने या मनोनिग्रही लोकांचे अजून एक गुणवैशिष्ट्य सांगितले आहे, ते म्हणजे, हे पुरुष परस्त्रीशी संपर्क ठेवण्याच्या बाबतीत उदासीन असतात. फक्त स्त्रिया याच पतिव्रता असतात असे नाही तर पुरुष सुध्दा एकवत्नीव्रती असतात. रघुवंशातील सर्व राजे असेच आपल्या पत्नीवर अत्यंत प्रेम करणारे होते. म्हणूनच इंद्रमतीच्या मृत्यूनंतर अज राजाने देहत्यागाची इच्छा दर्शविली, रामाने सुध्दा सीतेचा त्याग केला

तो कोपत्याही परस्त्रीची इच्छा मनांत धरून नव्हे, तर केवळ प्रजापालनार्थ नाईलाजाने त्याला ही गोष्ट करावी लागली. प्रत्यक्ष कालिदासानेच हे सांगितले आहे. [कबूल केले आहे.] तो म्हणतो -

कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ [रघु. १४/८४]

- "त्याने [रामाने] सीतेला, लोकापवादाच्या भीतेने घरांतून बाहेर काढले होते, मनापासून नव्हे". सीतेशिवाय कोणतीही स्त्री त्याच्या मनांत नव्हती ही गोष्ट त्याने अश्वमेध यज्ञाच्यावेळी आपल्या शेजारी ठेवलेल्या सीतेच्या सोन्याच्या मूर्तीवरून सिध्द होते. याचा अर्थच स्वटाकी, पत्नीइतकेच पतीही आपल्या पत्नीच्या बाबतीत एकनिष्ठ असू शकतात. सज्जन व्यक्तींच्याबाबतीत तर चारित्र्य, शीलसम्पन्नता हीच त्यांची संपत्ति असते. हीच गोष्ट कालिदास पुढच्या श्लोकातून सांगतो -

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ अभि. शां. ५/२८

- "चंद्र कुमुदानाच तेवढा उमलवितो, आणि सूर्य फक्त कमळांनाच उमलवितो, मनोनिग्रही लोकांची वृत्ती परस्त्रीशी संपर्क ठेवण्याच्या बाबतीत उदासीन असते." म्हणजेच अशा व्यक्ती स्वतःच्या स्त्रीशी प्रामाणिक असतात. यासाठी-सुध्दा मनोनिग्रहाचीच आवश्यकता आहे. तसेच पती वा पत्नीच्या मृत्युनंतर या व्यक्ती पुन्हा संसाराचा मोह धरत नाहीत तर विरक्त होतात असे परिव्राजिकेला उद्देशून उच्चारलेल्या "सज्जनस्यैष पन्थाः ।" मालविका. या उद्गारावरून कवि सांगतो. अशा चारित्र्यसंपन्न व्यक्ती आदर करतात त्याही चारित्र्यसंपन्न व्यक्तींचाच. मग ती स्त्री आहे की पुरुष याचा विचार ते करीत नाहीत. म्हणूनच कालिदास म्हणतो -

स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् । कुमार. ६/१२

- सज्जनांना शीलाचीच मातब्बरी वाटते. मग ती व्यक्ती स्त्री की पुरुष याला ते किंमत देत नाहीत.

याच कारणास्तव “कुमारसंभवामध्ये” भगवान् शंकरांनी अरुंधती आणि सप्तर्षींना सारख्याच आदरपूर्वक वागविले. याचा अर्थच असा की, सज्जन व्यक्तीं मान देतात तो गुणांना, व्यक्तींना नव्हे.

तपस्वी लोकांच्यामध्ये विशेषतः “मनोनिगूढ” हे वैशिष्ट्य प्रकषनि दिसून येते. या त्यांच्या दृढनिश्चयामुळे त्यांच्यामध्ये एकप्रकारचे गूढ तेज वास करीत असते. यामुळेच कीं काय त्यांना ज्ञात नाही अशी गोष्ट नाही.

न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम । अभि. शां. ४

- “पुढावंताना माहित नाही असं काहीही नाही.”

त्यामुळेच स्वतः ब्रह्मचारी असून व वनांत राहात असूनही कण्वमुनी शकुंतलेला “सासरी कसे वागावे” याबद्दल उपदेश करतात. हेच तत्त्व पुढील वाक्यांत कालिदास सांगतो.

किमीश्वराणां परोक्षम् ? अभि. शां. ७

- “सर्वसामर्थ्यशाली व्यक्तींना अज्ञात असं काय असतं ?”

या तपस्वी लोकांच्यामध्ये वास करत असलेल्या गूढ तेजामुळे त्यांच्या वाणीलाही एकप्रकारचे सामर्थ्य प्राप्त झालेले असते. यामुळे त्यांचे बोल नेहमी सत्य होतात असे कालिदासाला वाटते.

“न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्पन्ति लोके विपरीतमर्थम् ।

[कुमार. ३/६३]

- “थोरांच्या तोंडून निघालेले उद्गार कधीही खोटे व्हायचे नाहीत.”

शंकराने-यार्वतीला “तुला एकनिष्ठ पती लाभो” असा जो आशीर्वाद दिला, त्या संदर्भात कालिदासाने हे तत्त्व सांगितले आहे.

जगाच्या कल्याणासाठीच या संतांचा अवतार असतो. या व्यक्ती सहसा कोषावरही रागवत नाहीत. तसेच काया, वाचा, मने कोषाची

हिंसा करीत नाहीत,आपि

"पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पष्टदतिम् ।[रघु. ३/४६]
- "जे लोक जगास सन्मार्ग दाखवतात ते विवेकी लोक कधीही दुष्ट मार्गाचे
आचरण करीत नाहीत" असे कालिदास म्हणतो.

म्हणून यज्ञातील हा मुख्य अश्व असल्याने हे इंद्रा, तू तो सोडणे उचित
होय.असा सल्ला रघु इंद्राला देतो.

सज्जनांच्यामधील ही गुणवैशिष्ट्येच या वेगवेगळ्या प्रसंगाने कालिदासाने
उध्दुत केलेली आहेत, आपि त्याचि चरित्र वाचकांसमोर चित्रित केले आहे.
क्वचित् प्रसंगी अशा व्यक्तींच्या रागाचा उद्रेक होतो, पण तो केव्हा ?तर

"त्रापाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् । रघु. १५/३

- "रक्षण करणारा कोणी नसला तरच शाप हे अस्त्र असलेले मुनीं आपल्या
त्पाचा व्यय करतात".

पण यांच्यामध्ये होणारा हा बदल हा तात्पुरता असतो. कांही
काळानंतर पुन्हा ते आपल्या मूळ स्वभावाला परत येतात.

विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ।[कुमार ८/६५]

- "स्वभावतःच शुध्द असलेल्यांच्यामध्ये केवळ प्रसंगवशात् झालेला अयोग्य
बदल चिरकाल टिकणारा नसतो."

शंकर चंद्रोदयाचे वर्णन पार्वतीजवळ करीत असतां, प्रथम तांबूस दिसणारा
चंद्र वर आल्यावर स्वच्छ झाला दिसू लागला. त्यावर कालिदासाला
सुचलेला हा विचार आहे. तसेच-

उष्पत्त्वमग्न्यात्पसं प्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ।[रघु. ५/५४]

- "शीतलता हा पाण्याचा नेहमीचा धर्म आहे. त्याला जी तात्पुरती
उष्णता येते ती अग्नि वा सूर्यकिरणांनी होय."म्हणून प्रियंवद गंधर्वांच्या
गर्विष्ठ्यषामुळे त्याला मत्तगमुनींनी शाप दिला,पण त्याने क्षमा मागताच

ते मुनी मृदु झाले. तद्वत् या सत्पुरुषांच्यामध्ये झालेला बदलही क्षणिक असतो. त्यांचा राग ही तात्पुरतांच असतो असे कालिदास म्हणतो. आपल्या पत्नीजवळ [पार्वतीजवळ] चंद्रोदयाचे वर्णन करणा-या भगवान् शंकरांच्याद्वारा कालिदासाने हे आपखी एक सत्पुरुषांचे स्वभाव वैशिष्ट्य सांगितले आहे. कारण मनुष्य कितीही मोठा झाला तरी सुध्दां तो अखेर मनुष्यच आहे. त्याच्याही हातून चुका होणारच. प्रत्यक्ष परमेश्वर सुध्दां चुकतो. मग बिचाऱ्या मानवाची काय कथा ! तो सुध्दां कितीही तपस्वी असो, त्याच्या हातूनही चुक होतच.

अपथे पदमर्षयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ।। रघु. ८/७४

- "बरोबरच आहे, विद्वान लोक देखील रजोगुणांनी युक्त झाले असतां चुकीच्या मार्गाचा अवलम्ब करतात." त्यांचा राग ही तेवढाच भयंकर आणि लोभही तेवढाच मनमोकळा.

अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ।। कुमार ४/४३

- "संयमी माणसे व मेघे रागावले कीं आगीचा व लगेच प्रसन्न झाले कीं अमृताचाही वर्षाव करू शकतात". म्हणजे त्यांची कोपतीही गोष्ट नैसर्गिक असते असे कालिदासाला वाटते. म्हणून अशा तपस्वी लोकांना प्रसन्न करण्याचा उपाय एकच, तो म्हणजे त्यांना नम्रतापूर्वक शरण जाणे होय, असे कालिदासाला वाटते. म्हणून रघुवंशात तो म्हणतो कीं,

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ।। [रघु. सर्ग ४/६४]

- "मोठ्या लोकांचा कोप शांत करण्याचा मुख्य उपाय म्हणजे त्यांना नम्रतापूर्वक शरण जाणे हाच होय." म्हणूनच दिग्बिजय करीत निघालेल्या रघुशी युद्ध करणारे उरलेले पारसीक राजे अखेर त्याला शरण गेले. या मोठ्या लोकांना शरण जाण्याचे कारणही सांगितल्याशिवाय कालिदास राहात नाही. तो म्हणतो -

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाच्यतिक्रमः ।। रघु. १/७२

- "जे पूजनीय असतील त्यांची पूजा-आदर न करण्याने कल्याणाच्या मार्गात अडथळे येतात". यामुळेच सुरधेनूचा अपमान केल्यामुळे तिने दिलीप राजाला शाप दिला, आणि त्या शापामुळे राजाला संतति होत नाही असे वसिष्ठ मुनी दिलीप राजाला सांगतात. म्हणूनच मोठ्या व्यक्तीला नम्रतापूर्वक शरण जावे, असे कालिदास जे म्हणतो ते अगदी योग्य आहे. कारण -

प्रह्वेष्वनिर्बन्धस्यो हि सन्तः ॥ [रघु. १६/८०]

“कारण सत्पुरुष नम्र झालेल्यांवर कठोरहृदयो नसतात.”

प्रत्येक व्यक्तीबाबतच कालिदासाचा अभ्यास अचूक होता. सत्पुरुषांची ही गुणवैशिष्ट्ये त्याने किती बारकाव्यानिशी लिहिली आहेत हे खरोखर पाहण्यासारखे आहे. या सर्व सत्पुरुषांचे निरीक्षण कालिदासाने कांही रानावनांत जाऊन त्यांच्या सहवासांत राहून केले नाही. कारण तपस्वी हेच फक्त सत्पुरुष असतात असे नाही. रानावनांत जाऊन शरीराला क्लेश दिले म्हणजेच तपश्चर्या होते असे त्याचे मत नव्हते, तर या संतारात बायका-मुलांच्यात राहून, संयमाने, प्रामाणिकपणे, लोककल्याणार्थ जीवन व्यतीत करणे ही एक तपश्चर्याच आहे, आणि अशी तपश्चर्या करणारी पात्रेच कालिदासाच्या ग्रंथात जास्त आढळून येतात. आपले कर्तव्यकर्म सचोटीने करणे हीच त्याच्या मते मोठी तपश्चर्या आहे. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या धंधाशी इमाने असावे. कर्तव्यबुद्धीने आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीला स्मरून कोपतेही कर्म मापसाने करावयाचे ठरविल्यास त्यासाठी सुध्दा मनोनिग्रह इ. कालिदासाने सांगितलेल्या सर्व गुणांची आवश्यकता असते. यामुळेच अशा प्रामाणिकपणाने जीवन जगणाऱ्या व्यक्तीसुध्दा सत्पुरुषच होत. रानावनांत राहून तपश्चर्या करणाऱ्या साधु-संताइतक्यांच त्याही मोठ्या होत, असेच कालिदासाला याठिकाणी सांगायचे आहे. अशा व्यक्ती रोजच आपल्याला जीवनांत भेटत असतात. पण फक्त आपण डोळे

उघडे ठेउन आजुबाजूचे निरीक्षण करावयास शिकले पाहिजे स्वतःच्या सर्वस्वाचा त्याग करून देशासाठी आपले जीवन समर्पित करणारे देशभक्त आणि स्वतःच्या कुटुंबाला सावरण्यासाठी स्वतःच्या सुखावर पापी सोडणारा घरचा कर्ता मनुष्य, खाद्या चांगल्या ध्येयासाठी स्वतःच्या सुखदुःखाची पर्वा न करणारा ध्येयवेडा मनुष्य किंवा प्रजेच्या कल्याणासाठी अहोरात्र त्यांच्या सेवेत राहणारे रघुवंशातील राजे हे सर्व सज्जनांच्या रांगेतच बसतात. कारण या सर्वांच्यामध्ये एक सर्वसामान्य गुण असतो, तो म्हणजे दया, आणि ज्यांच्या मनांत ओलावा आहे, दुसऱ्यांच्या दुःखाने दुःखी होण्याची वृत्ती आहे त्यांना 'सत्पुरुषच' म्हणजे योग्य आहे. या कारणास्तवच कालिदासाने मेघाला दूत केले आहे. कारण तो म्हणतो की

प्रायः सर्वो मक्षति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥ मेघ. उत्तर. ३०

- "कारण साधारणपणे अंतःकरणांत दयेचा ओलावा असणारे सर्व दयाळू असतात." आणि मेघ हा आर्द्र अन्तरात्मा असणारा आहे तसेच त्याच्यामध्ये आपखी एक महत्त्वाचा गुण म्हणजे तो "परोपकारी" आहे. परदुःखनिवारण हे त्याचे ध्येय आहे. म्हणून कालिदास त्याला म्हणतो की, -

संतपानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः ॥ मेघ. पूर्व. ७

- "हे मेघा, तू उन्हाणे पोळलेल्याचि निवाऱ्याचे स्थान आहेस."

थोडक्यांत दयाळू वृत्ती व परदुःखनिवारण करण्याची इच्छा हे २ गुण ज्यांच्या ठिकाणी आहेत ते सर्व सज्जनच समजले पाहिजेत. रघुवंशातील राजांच्या जवळ हे २ गुण प्रकटाने होते. कोपतीही गोष्ट स्वसुखासाठी त्यांनी केली नाही, तर -

त्यागाय संभृताथर्नां सत्याय मितमाषिणाम् ॥

यज्ञते विजिगीष्णां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ रघु. सर्ग १/७

- "या रघुवंशातील राजांनी त्यागासाठी, दानासाठी धन संपादन केले, सत्यासाठी कमी बोलणे स्वीकारले, दुसऱ्यांच्या पराभवासाठी

नाही, तर स्वपराक्रमाने जिंकून कीर्ती मिळविली, आणि पत्नीचा स्वीकार कामोपभोगासाठी नव्हे तर प्रजा निर्माण करण्याचे कर्तव्य करण्यासाठी केला". अर्थात् यांचे जीवन म्हणजेच एक प्रकारची तपश्चर्या होती. संसारात राहूनही मनुष्य अलिप्तपणे जीवन जगू शकतो हेच त्यांनो आपल्या जीवन जगण्याच्या पध्दतीवरून दाखवून दिले. तसेच-

शैशवेऽभ्यस्तविधानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वाध्दकि मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ रघु. सर्ग १/८

- "बालवयांत विद्या संपादन केली, यौवनांत विषयसुखांचा आस्वाद घेतला, वार्धक्यात मुनिवृत्ती धारण केली, आणि योगानंतर देहाचा त्याग केला". रघुवंशातील सर्वच राजांचे जीवन जगण्याची पध्दती ही होती. ही त्यांची पध्दती ही एक तपश्चर्याच होय. तेव्हा अशा पध्दतीने निःस्वार्थीपणाने जीवन जगणारे सज्जन किंवा सत्पुरुष, जगाच्या कल्याणासाठी देह शिजविणाऱ्या साधु-संताइतकेच मोठे होत. प्रजेच्या कल्याणार्थ स्वसुखाचा त्याग करणारे रघुवंशातील राजे याच सत्पुरुषांच्या-मध्ये मोडतात. या सर्वच परोपकारी - सत्पुरुषांची स्वभाववैशिष्ट्ये, त्यांची जगण्याची पध्दती, त्यांचे विचार यांचे समग्र वर्णन कालिदासाच्या ग्रंथात सापडते आणि हे सर्व वर्णनाचे पाल्हाळ तो लावित बसत नाही, तर एका वाक्यात सा सर्व गोष्टींचे सार तो अचूक शब्दांत, तो मांडतो. म्हणूनच तर आपण त्याला "तत्त्वज्ञ कालिदास" म्हटले आहे. भवभूतीशी कालिदासाची तुलना करतांना ही गोष्ट हेतुपुरस्तर त्यांत स्पष्ट केली आहे. आणि एका वाक्यात दोघांच्यामधील फरक नेमका सांगितला आहे.

या सत्पुरुषांचे आपली एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची असणारी

“परोपकारी वृत्ति” होय. या परोपकारी लोकांचे गुणवर्णन अनेक दृष्टान्ता-द्वारा कालिदासाने केले आहे. यासाठी निसर्गातील अनेक गोष्टींचा आधार

त्याने घेतला आहे. उदा. वृक्ष, मेघ, सूर्य इ.

परोपकारी वृत्तीच्या बाबतीत वृक्षी आणि मेघी उदा. नेहमीच सर्वात प्रथम दिले जाते. कालिदासानेही ते दिले आहे. पुढील श्लोकांत परोपकारी व्यक्तींचे स्वभाव वैशिष्ट्य याच वृक्षांच्या व मेघांच्या [द्वारा] दृष्टान्ताद्वारा त्यांनी स्पष्ट केले आहे. तो आपल्या "शाकुंतलात" म्हणतो

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमि -

नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुधत्ताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ अभि. शां. ५/१२

- "फलभारामुळे वृक्ष खाली वाकतात. आणि नवीन पाण्यामुळे मेघ खूप खाली येतात. वैश्रवाच्या योगाने चांगले लोक चढून जात नाहीत. परोपकारी व्यक्तींचा हा स्वभावच असतो". या श्लोकांत निसर्गाच्या आधारे कालिदासाने परोपकारी व्यक्तींच्या नम्र स्वभावाचे किती अचूक वर्णन केले आहे ।

याच वृक्षांच्या आधारे स्वतः कष्ट सोसून दुःख-यांना म्हणजेच आप्रयार्थ आलेल्या व्यक्तींना सुख देणाऱ्या परोपकारी व्यक्तींचे वर्णन कवि पुढील श्लोकांत करतो. तो म्हणतो -

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधेव ।

अनुभवति हि मूर्ध्नी पादपस्तीव्रमुष्णं

शामयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ अभि. शां. ५/७

- "हे राजा, स्वतःच्या सुखाची अभिलाषा न बाळगतां लोकांसाठी तू सतत क्लेश सहन करतोस, पण तुझा स्वभावच असा आहे । वृक्ष आपल्या मस्तकाने सूर्याचा प्रखर ताप सहन करतो व सावलीसाठी आलेल्या लोकांचा

ताप मात्र नाहीसा करतो ऽ” या श्लोकांत दरबारी कामकाजामुळे शिष्यलेल्या दुष्यन्त राजाची स्तुती करणाऱ्या चारणांच्या मुखांतून कालिदासाने परोपकारी व्यक्तींच्या परदुःखनिवारणवृत्तीचेच कौतुक केले आहे.

वृक्षांप्रमाणे परोपकारी व्यक्तींची तुलना मेघाबरोबर करून त्या दोघांच्या कार्यामध्ये अतपारे साम्य पुढील श्लोकाधर्त कालिदास वर्णितो - तो म्हणतो

“आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ऽ ऽ रघु. ४/८६

- “सज्जनांची रीत मेघाप्रमाणेच आहे. दुसऱ्यांकडून ते जे कांही घेतात ते फिस्त त्यांना स्वान्तराने देऊन टाकण्यासाठीच”. रघुने विश्वजित् यज्ञामध्ये दिग्विजयानंतर मिळवलेली सर्व संपत्ति दान देऊन टाकली. अशा रीतीने या परोपकारी व्यक्ती जे कांही मिळवतात, साठवतात, ते स्वतःसाठी नसते तर लोककल्याणार्थच असते. हीच गोष्ट मेघाच्या दृष्टान्ताद्वारा कालिदासाने याठिकाणी स्पष्ट केली आहे. सूर्याच्या दारेही कालिदास हीच गोष्ट पुत्तिपादित करतो. -

पुजानामेव भूत्यर्थं स ताम्यो बलिगृहीत् ऽ

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ऽ ऽ [रघु. १/१८]

- “हजारो पटीने परत देण्यासाठीच सूर्य हा समुद्राचे पाणी प्राशन करीत असतो. तद्वत् स्वहस्ताने पुजेचे कल्याण करण्यासाठीच हे राजे लोक पुजेकडून कर वसूल करतात.”

थोडक्यांत सांगावयाचे झाल्यास मेघ आपि समुद्राच्या दृष्टान्ताद्वारा कालिदासाने या निःस्वार्थी व्यक्तींचे जीवनच चित्रित केले आहे. या परोपकारी व्यक्तीं आयुष्यांत जे जे कांही करतात ते दुसऱ्यांच्यासाठी. त्यांना विशेषतः राजेलोकांना स्वतःचे असे वैयक्तिक जीवनच नसते. त्याचि

सर्व जीवन हे सार्वजनिक असते. सर्व लोकांचे प्रतिनिधित्व या व्यक्तीं करित असल्यामुळे त्यांची प्रत्येक कृती, बोलणे, चालणे, हे सर्व लोकांच्या समोर येते. त्याची समाजामध्ये चर्चा होते. उलटसुलट विचारांची देवाणघेवाण होते. त्यामुळे संपूर्ण समाजाचे लक्ष अशा व्यक्तींच्याकडे लागलेले असल्यामुळे अशा व्यक्ती शक्यतो आपले जीवन जास्तीत जास्त निष्कलंक ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. कारण "यथा राजा तथा प्रजा" असे आपण म्हणतो. राजा भ्रष्टाचारी असेल, दुराचारी असेल तर प्रजाही तशीच होईल, म्हणूनच हे प्रजावत्सल राजे स्वतःला सर्व दुर्वर्तनापासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. शक्यतो आपले यज्ञ कलंकित न होईल अशी काळजी घेतात. कारण -

"अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियाधियशोधनानां हि यशो गरीयः ।

रघु. १४/३५

- बरोबरच आहे, यश हेच ज्यांचे धन आहे अशांना आपल्या देहापेक्षा देखील यश मोठे वाटते, मग इन्द्रियांच्या विषयांच्यापेक्षा ते मोठे वाटल्यास नवल ते काय ? म्हणूनच रामाने लोकापवादावरून सीतेचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला. या त्याच्या निर्णयामध्ये फक्त त्याच्याच कीर्तीचा प्रश्न नव्हता, तर संपूर्ण कुळाच्या कीर्तीचा प्रश्न होता, व ती कीर्ती कलंकित होऊ नये म्हणून नाईनाजाने रामाला हा निर्णय घ्यावा लागला. हा निर्णय घेताना त्याच्या मनाला काय कमी यातना झाल्या असतील ? स्वतःच्या प्राणप्रिय पत्नीचा त्याग त्याने काय सुखासुखी केला असेल ? ज्या रामाने चालत आलेल्या राज्याचा त्याग करून १४ वर्षे वनवास पत्करला, त्या रामाने राज्याच्या मोहोपायी सीता त्यागाचा निर्णय घेतला असेल ? तर नाही. त्याला कशाचाही मोह नव्हता. स्वसुखाचा विचारही त्याच्या मनास शिवला नाही. फक्त आपल्याबरोबर आपल्या कुलाची कीर्ती कलंकित होऊ नये म्हणून त्याने हा निर्णय घेतला. कारण या सच्छील व्यक्तींची यश हीच संपत्ति असते. स्वतःच्या सुख-

दुःखाची स्वटेच काय पण स्वतःच्या देहाचीही ते त्यापुढे तमा बाळगत नाहीत, मग इंद्रियांच्या विषयांपेक्षा ते यशाला श्रेष्ठ लेखत असतील तर त्यांत काय आश्चर्य ? विवाह हा सुध्दा मनुष्य स्वसुखासाठीच करत असतो ना ? पण या व्यक्तींना स्वसुखाची पर्वाचि नसते असे वरच म्हटले आहे. तर मग ते स्वसुखाला यशाच्या मार्गातील अडचण कशाला करतील ? म्हणून इच्छा नसतानाही व प्रजेच्या इच्छेबातर रामाने हा निर्णय घेतला. याच बाबतीत अशा मोठ्या व्यक्तींना कालिदासाने आणखी एक सूचना देऊन ठेवली आहे, ती म्हणजे यश हेच ज्यांचे धन आहे अशा व्यक्तींनी सतत त्यालाच जपले पाहिजे. हाच उपदेश कवि पुढील श्लोकांत इंद्राच्या द्वारा करतो. तो म्हणतो -

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्षयं परतो यशोधनेः ।

जगत्पुकारं तदशेषमिज्यया भवद्गुर्लड्घयितुं ममोद्यतः ।। रघु. 3/४८

- “ हे राजकुमारा, तू आता जे कांही बोलत आहेत ते सर्वच योग्य आहे. पण हे धोषिपुत्रा, यश हेच ज्यांचे एकमेव धन आहे त्यांनी त्यालाच सतत जपले पाहिजे. हा धर्म, हे रघौ तू जाण. तो धर्म पाळण्यासाठी आज या लोकांत असे कृत्य मी आरंभिले आहे. यश हेच माझे धन आहे असे जगातील सर्व प्रबुध्द जाणतात व त्या यशोस्य धनाला तुझे तात हरण करू पाहात आहेत. ही गोष्ट मला कशी काय बरे सहन होईल ? ”

दिलीपराजाच्या अश्वमेधातीतु अश्व पळविण्याचे कारण रघुला सांगताना कालिदासाने इंद्राच्या द्वारा सर्व मोठ्या व्यक्तींना एक सूचनाच देऊन ठेवलेली आहे. यश मिळणे एकमेव तोपे पण ते टिकविणे अवघड असते. म्हणूनच अशा व्यक्तींनी ते सतत जपले पाहिजे.

म्हणजे, या परोपकारी व्यक्तींचे सर्व जीवनच दुसऱ्यांच्यासाठी असते. आपले तन, मन, धन वेचून ते परहितार्थ झटत असतात. या कार्यासाठी ते स्वतःच्या सुखदुःखाची पर्वा करीत नाहीत. प्रसंगी निर्धनत्व आले तरी

सुधदां हे निर्धनत्व त्यांना शोभा देणारेच असते, असे कालिदास पुढील श्लोकाद्वारे सांगतो -

पर्यायपीतस्य सुरेर्हिमांशोः क्लास्यः श्लाघ्यतरो हि वृध्देः ।

[रघु. ५/१६]

- “ म्हणजे चंद्राच्या कलांत असलेले अमृत देव आळीपाळीने पिऊन टाकतात, पण हा सर्वस्वाचा व्यय चंद्र परहितार्थ करित असल्याने त्यांची कृष्ण पक्षातील उत्तरोत्तर होणारी कृशता शुक्र पक्षातील त्यांच्या वृध्दीपेक्षा जास्त प्रशंसनीय असते.

कारण, आपण लौकिक अर्थाने ज्याला संपत्ति मानतो अशा संपत्तीला अशा व्यक्ती तूच्छ समजतात. कारण स्वसुखाला तिलाजली दिलेल्या त्यांना या संपत्तीचा काय उपयोग ? त्यांच्या दृष्टीने,

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ।। मेघ. पूर्व. ५३

- “ पीडिते दुःख निवारण करणे हे फळ असलेली सत्पुरुषांचो संपत्ति असते. [सत्पुरुषांच्या संपत्तीचे ध्येय परपीडानिवारण हे होय.]” अशा रीतीने परदुःखनिवारणामुळे त्यांना होणारा आनंद हाच सत्पुरुषांना अमूल्य असतो. तीच त्यांची संपत्ति होय. ही त्यांची संपत्ति इहलोकांतच नव्हे, तर परलोकांतसुधदा त्यांची कीर्ती वाढवणारी असते असे पंचतंत्रात म्हटले आहे -

राजा दानपरो नित्यमिह कीर्तिमवाप्य च ।

तत्प्रभावात्पुनः स्वर्गं स्पृशति त्रिदशैः सह ।। अपरीक्षित, मन्दर-

कौलिक वक्ष्या

- म्हणजे “दानशूर राजा या जगांत कीर्ती मिळवतो, आणि त्या कीर्तीच्या प्रभावाने पुन्हा स्वर्गांत देवांच्याबरोबर स्पर्धा करतो.”

अशा रीतीने दानाचे महत्त्व सर्वच ठिकाणी प्रतिपादित केलेले आपल्याला दिसून येते. दान सुधदा वेगवेगळ्या गोष्टींचे करतात. पण

सर्वात श्रेष्ठ दान कोपते, तर विद्यादान होय. कारण,

अन्नदानं परं दानं विद्यादानमतःपरम् ।

अन्नेन क्षणिका तृप्तियविज्जीवं च विद्यया ॥

- “सर्व दानांत श्रेष्ठ दान म्हणजे अन्नदान असे म्हटले जाते. पण विद्यादान हे सर्वात श्रेष्ठ होय. [त्याच्याहीपेक्षा जास्त श्रेष्ठ होय.] कारण अन्नाने माणसाची क्षणिक तृप्ती होते व विद्येमुळे माणसाचे जीवनच तृप्त होऊन जाते”.

परोपकारी व्यक्तींच्या बाबतीत या दानाचा विचार करतां त्यांनी आपले “जीवनच” दान करून टाकलेले असते. कोणासाठी ? तर लोककल्याणासाठी, परदुःख निवारणासाठी. त्यामुळे सर्वात यथे दान श्रेष्ठ होय.

जमाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती ।

देह कष्टवीती उपकारे ।

भूतांची दया हे मांडवल संता ।

आपुली ममता नाही देही ॥

- म्हणजेच या सत्पुरुषांना स्वतःबद्दल ममत्व नसते, तर सृष्टीतील यच्चयावत् प्राण्याबद्दल असते. त्यांच्यावरील अपार करुणेनेच ही थोर मंडळी स्वदेह त्यांच्या कल्याणासाठी झिजवित असतात. अगदी अनंत संकटांना तोंड देऊन सुध्दा -

विपत्तिरपि संश्लाघ्योपकारवृत्तिनोऽनल ॥ कुमार १०/२२

- “परोपकारवृत्त घेतलेल्या पुरुषाला त्यांत असलेली संकटेही भ्रूषणास्पद वाटतात.”

अशा रीतीने परोपकारी व्यक्तींचे गुणवर्णन निसर्गातील अनेक दाखले देऊन कालिदासाने केले आहे. कालिदासाला “निसर्गकवि” म्हणतात

ते स्वटयाचताठी. सर्वसामान्य व्यक्तींप्रमाणे हा कवि निसर्गाकडे तिन्हाईत-पणे पाहात नाही तर त्याच्याशी तो पूर्ण तादात्म्य पावतो. निसर्गातील अनेक गोष्टी उदा. पशु, पक्षी, कीटक, वृक्ष, वेली, पर्वत, समुद्र, नद्या, इ. गोष्टी मग त्या अचेतन असोत वा सचेतन त्यांची स्वभाववैशिष्ट्ये तो अनुभवतो. त्यांच्याशी तल्लीन होतो. म्हणूनच निसर्गातून उंचलेतेव्हा त्याच्या उपमा या मानवी स्वभावाची वैशिष्ट्ये अचूकपणे प्रकट करपा-या आहेत. "उपमा कालिदासस्य" म्हणून कालिदासाला जे गौरविले जाते ते याच कारणामुळे होय. सर्वसामान्य व्यक्तींच्या नजरेला जी गोष्ट कधीही पडणार नाही, ती या कवीची नजर अचूक टिपते. सर्वसामान्यांच्या लक्षांत जी गोष्ट कदापि येणार नाही ती गोष्ट कालिदास नेमकी हेरतो, आणि ती समर्पक शब्दात मांडतो. आता हेच पहा ना ! फलाभारामुळे वृक्षचे वाक्ये आणि नवीन पाण्याने मेघ खाली येणे या दोन्ही निसर्गातील घटनांचा, वैभव प्राप्त होऊनही नम्र असलेल्या परोपकारी व्यक्तींशी संबंध जोडून कालिदासाने अशा गुपी व्यक्तींचे किती चपखलपणे वर्णन केले आहे ? या भवन्ति नम्रास्तरवः या श्लोकांत या तिघांच्याही स्वभावाचे नेमके "तत्त्व" कवीने प्रतिपादले आहे. कोपतीही गोष्ट सूत्रबद्धपणे व्यक्त करण्याच्या त्याच्या या शैलीमुळेच त्याला "तत्त्वज्ञ" हे विशेषण शोभून दिसते. कोपतीही गोष्ट नुसती पाहून तो सोडून देत नाही तर त्यातून कांही तत्त्व शोधण्याचा तो प्रयत्न करतो. फलाभारामुळे वृक्षांनी वाक्ये आणि पाण्यामुळे मेघांनी खाली येणे या निसर्गातील नित्याच्याच घटना आहेत. पण यांचा परोपकारी व्यक्तींच्या नम्र स्वभावाशी संबंध जोडून कालिदासाने आपली "तत्त्वज्ञ" वृत्तीच स्पष्ट केली आहे.

संपूर्ण "मेघदूत" हे खंडकाव्य तर मेघाच्या या परोपकारी वृत्तीमुळेच त्याला अर्पिल्यासारखे वाटते. जागोजागी त्याच्या या वृत्तीचे वेगवेगळ्या विशेषणांनी कवीने कौतुक केले आहे आणि त्याला गौरविले आहे. यक्षाने

जरी कामपीडित झाल्यामुळे फारसा विचार न करतां मेघाला दूत केले असले तरी कालिदासाने मात्र हेतुपुरस्तरच हे काव्य लिहिले आहे. पर-पीडानिवारण करण्याच्या त्याच्या या नैसर्गिक स्वभावामुळेच मेघाला दूत केले आहे. मेघ हा दयार्द्र आहे. त्याच्या अंतःकरणात "ओलावा" आहे व त्यामुळे पाण्याच्या वर्षाविताने तो सवर्ना "जीवनदान" करतो. त्याच्या या परोपकारी स्वभावामुळे इतरपिंधा मेघाला दूत करणे कालिदासाला योग्य वाटले असावे. याशिवाय हा मेघ दोन विरही जीवचि मीलन घडवून आणणाराही आहे. कारण पूर्वीच्या काळी व्यापारानिमित्त परगांवी गेलेले पुरुष, व्यापार करून पावसाळ्याच्या सुरवातीस परत येत असत. म्हणजेच ८ महिने विरहावस्थेत काढणाऱ्या प्रेमी जीवचि मीलन केवळ मेघामुळे होत असे, हे त्याचे गुणवैशिष्ट्य ओळखून कवीने मेघाला दूत केले आहे. या काव्यात कालिदासाने आणखी एक सूचना लोकांना देऊन ठेवली आहे, आणि ती अत्यंत महत्त्वाची आहे, ती म्हणजे,

मोघा वरमधिगुणो नाथमे लब्धकामा । मेघ. पूर्व. ६

- म्हणजे "गुणवंतापाशी [केलेली] याचना विफल झाली [तरी] हरकत नाही [पण] अधमापाशी सफल होणार असली तरी नको." कारण कालिदासाला मानवी स्वभावाचे सूक्ष्म ज्ञान होते. त्यामध्ये त्याने मानवाचा हा दुर्गुण ओळखला असावा. समाजामध्ये स्थायी व्यक्तीला मदत करण्यापेक्षा समाज त्या व्यक्तीची तर उडवतो, त्याच्या परिस्थितीचा गैरफायदा घेतो. म्हणूनच जी व्यक्ती आपल्या परिस्थितीचा गैरफायदा न घेता सहानुभूतीपूर्वक आपला विचार करेल त्याच व्यक्तीजवळ याचना करणे योग्य होय. संकटग्रस्त व्यक्तीला शब्दांचा आधार सुध्दा पुरेसा असतो. तेव्हा त्याच्या दुःखात सहभागी होऊन त्याचे मानसिक बळ वाढविणारी व्यक्ती असली तरी चालेल. माणसांनी तिच्यासमोर हात पसरवित, पण अधम व्यक्तीजवळ पसं नयेत. कारण अशा व्यक्तीं वेळी मदत करून नंतर त्या व्यक्तींचा फायदा घेतात. त्या अत्यन्त घातकी

असतात. त्यामुळेच अशा व्यक्तींच्या पाशी याचना सफल होणार असली तरी करू नये. या सर्व गोष्टींचा दूरदृष्टीने विचार करूनच कालिदासाने मेघाला दूत केले आहे. यक्षाला त्याची याचना करावयास लावले आहे. कारण मेघ हा गुणवंत आहे. दयार्द्र आहे. याच काव्यात "अमृकुट" पर्वताच्या बाबतीत कवीने काढलेले उद्गारही परोपकारी व्यक्तींच्या जीवनाचे मर्म व्यक्त करणारे आहेत. तेथे कालिदास म्हणतो -

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्यैः ॥ मेघ. पूर्व १७

- म्हणजे "मित्र आश्रयार्थ आला असता पूर्व उपकार स्मरून क्षुद्रमनाचा प्राप्ती देखील विमुख होत नाही, मग त्याच्या सारख्या उत्तुंगाची गोष्ट काय सांगायची ?"

या परोपकारी व्यक्तींच्या स्वभाववैशिष्ट्याप्रमाणे सत्पुरुषांची आपखीही कांही वैशिष्ट्ये कालिदासाने सांगितली आहेत. त्यातले आपखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे या मोठ्या मनांच्या व्यक्ती प्रत्यक्ष कृती करतात, नुसत्याच वल्गना करीत नाहीत. नुसत्याच वल्गना करपा-या व्यक्तींच्या बाबतीत मराठीत एक म्हण आहे की "बोलेल तो करेल काय ? गर्जेल तो पडेल काय ?" म्हणजे मोठमोठ्या गप्पा मारणा-या व्यक्ती जगात कृतिहीन असतांना दिसतात. पण सत्पुरुष बोलण्यापेक्षा कृतीनेच खादी गोष्ट सिध्द करतांना दिसतात. म्हणून त्यांचा हा स्वभाव ओळखून कवि म्हणतो -

"प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ मेघ. उत्तर. ५१

- "याचकचि बाबतीत त्यांचे इच्छित कार्य पूर्ण करणे हेच सत्पुरुषांचे त्यांना उत्तर असते." मेघ हा अचेतन असल्यामुळे यक्षाच्या याचनेवर त्याच्या प्रत्युत्तरादाखल असणा-या मोनावर कवीने केलेले हे भाष्य अत्यंत मार्मिक आणि अर्थपूर्ण आहे.

या सत्पुरुषाचि आपखी एक वैशिष्टय म्हणजे या व्यक्ती कोपालाही तुच्छ लेखत नाहीत. गरोब, श्रीमंत, सुखी, दुःखी, शहाणा, मूर्ख, मनुष्य वा मनुष्येतर प्राणी असो, सर्वांना एकाच तराजूने त्या तोलतात.

धुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव । कुमार. १/१२

- "रक्षण मागावयास आलेल्या मोठ्या [सज्जन] माणसांवर जे ममत्व, तेच ममत्व खाद्या रक्षणार्थी धुद्रावरही थोर मनाचे महात्मे दाखवितात." म्हणूनच हिमालयाने शरणागत अंधाराला आपल्या गुहेत आश्रय दिला असे म्हटले आहे. हीच गोष्ट समुद्राच्या दृष्टान्ताद्वारा कालिदासाने सिध्द करून दाखविली आहे. तो म्हणतो -

"उद्धेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ।। रघु. ८/८

- "कारण समुद्र ज्याप्रमाणे शेकडो नद्या येऊन मिळाल्या तरी कोणाची अवगणना करीत नाही". [त्याप्रमाणे हा अजराराजा सर्वांना समान समजत असे. सर्वच जण त्याच्या इतके विश्वासातील होते की, प्रत्येकाला मीच काय तो एकटा राजाचा मानकरी असे वाटत असे. सत्पुरुषांच्या स्वभावाचे हेच काय ते वैशिष्टय असते. ते कोणामध्येच आपपरभाव ठेवत नाहीत, तर सर्वांना समान समजतात.

तसेच या व्यक्तींचे आपखी एक वैशिष्टय कवि सांगतो, ते म्हणजे, या व्यक्तींच्याकडून कधीही मयदिचा अतिरेक होत नाही. कोपत्याही बाबतीत. हीच गोष्ट समुद्राचा दृष्टान्त देऊन कालिदासाने सांगितली आहे. तो म्हणतो -

"अपयेन प्रववृत्ते न जातूम चितोऽपि सः ।

वृध्दो नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ।। रघु. सर्ग १७/५४

- अतिथी राजाच्या संदभति आलेला हा श्लोक आहे. "तो अतिथी स्वटा समुद्ध होता तरी वाममागनि केव्हांही जाता झाला नाही. उधाणाचे वेळी देखील समुद्राच्या पाण्याचा प्रसार नदीच्या मुखातूनच होत

असतो". नदीच्या महापुराने ज्याप्रमाणे लोकचि नुकसान होते त्याप्रमाणे समुद्राच्या भरतीमुळे होत नाही. त्याच्या पाण्याचा निचरा नदीमध्ये होतो. याप्रमाणे ह्या मोठ्या व्यक्ती समृद्धीच्या काळात सुध्दा उध्दट वा उन्मत्त होत नाहीत तर नम्र राहतात, तसेच आपल्या संपत्तीचा विनियोग योग्य मागनिच करतात हेच या श्लोकांवरून कालिदासाला सांगावयाचे आहे.

तसेच अशा व्यक्ती स्वभावाने हळव्या आणि पापभीरू असतात असे कालिदासाला वाटते, म्हणून तो सांगतो -

अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ रघु. १०/३९

- "नकळत घडलेल्या पापाने सचछील मनुष्याचे अंतःकरण ज्याप्रमाणे पीडित होते !"

म्हणजेच या थोर व्यक्ती काया, वाचा, मने कधीही, शक्यतो कोपालांही दुखवत नाहीत. नेहमी परहितदक्ष अस्ततात. तरीही नकळत, चुकून त्यांच्या हातून श्वादे पातक घडले व झुल्लक जरी चुक झाली तरी या हळव्या व्यक्ती त्यांचा विचार करीत राहतात आणि त्यामुळे दुःखी होतात.

या व्यक्ती जितक्या मनाने हळव्या तितक्याच मनमोकळ्याही असतात. त्यांची चटकन कोपाबरोबरही मैत्री होते, असे कालिदास पुढील श्लोकांमार्फत सांगतो. तो म्हणतो -

यतः सतां सन्नतगात्रि संगतं

मनीषिभिः साप्रपदीनमुच्यते ॥ कुमार ५/३९

- "हे सुंदरि, परस्पर उ पावले बरोबर चालण्यानेही सज्जन पुरुषांची मैत्री होते."

पार्वतीने वेषधारी शंकराच्या केलेल्या सत्कारामुळे संतुष्ट झालेला शंकर तिला वरील वाक्य म्हणतो. त्याचा भावार्थ असा कीं, सज्जनचि

अंतःकरण निर्मळ, स्वच्छ आणि शुध्द असल्यामुळे अशा व्यक्ती निष्कपटीपणाने, निर्हेतुकपणाने सर्वांशी वागतात, त्यामुळे त्यांच्या मैत्रीत कोपतीही बाधा येत नाही. प्रथमभेटीतच त्यांची कोणाबरोबरही चटकन मैत्री होते.

पण सर्वसामान्य व्यक्तींना त्यांचे हे अलौकिक व अद्भूत चरित्र ज्ञात होत नसल्याने ते त्यांच्यावर टीका करीत राहतात.

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं

द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ।। कुमार ५/७५

- "मूर्ख लोक अशा महापुरुषांच्या असाधारण जनोचित चारित्र्याचा, त्याचे वास्तविक ज्ञान नसल्यामुळे द्वेष करतात."

म्हणूनच पार्वती वेषधारी शंकराला [न ओळखल्यामुळे] म्हणतं कीं,
"हे ब्रह्मचारी मापसा ! तूं शंकराचा द्वेष करीत आहेस.

या संदर्भात आपली एक सूचना कालिदास देउन ठेवतो, ती म्हणजे,

न केवलं यो महतोऽपभाषते ।

श्रुणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ।। कुमार ५/८३

- अशा महापुरुषांचो निंदा करतो तोच फक्त पापी नाही, तर जो महापुरुषांची निंदा ऐकतो तो सुध्दा पापी होय.

वेषधारी शंकर, शंकराची करत असलेली टीका ऐकून पार्वती वरील उद्गार काढते. कारण आपल्या मनोदेवतेवर केलेली टीका तिला असह्य होते, व ही टीका ऐकणे सुध्दा तिला पापकारक वाटते. म्हणून ती वेषधारी शंकराला वरील श्लोक ठपकावून सांगते.

अशा मोठ्या व्यक्तींची मने ही मोठी त्यापुढे त्यांच्या आकांक्षाही मोठ्या. सर्वसामान्यांच्यापुढे त्या अल्पसंतुष्ट नसतात.

"उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्"

- "उदार व्यक्तींच्या अंतःकरणातून सर्व विश्व हेच त्यांचे कुटुम्ब असते" असे म्हणूनच म्हटले आहे. कालिदासही हेच तत्त्व पुढील वाक्यात सांगतो.

" उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । [म्रातलि. अभि. शां. ७]

- " थोर लोकांचो आकांक्षा खरोखर उत्तुंग असते."

अशा रीतीने कालिदासाने या सत्पुरुषांच्या जीवनाविषयी, त्यांच्या स्वभावविषयी, आचरणाविषयी आणि आशा-आकांक्षाविषयी अत्यंत मौलिक असे आपले विचार "तत्त्वस्माने" मांडले आहेत. म्हणूनच त्याला "तत्त्वज्ञ" म्हणणे उचित होय.

अशा या थोर व्यक्तींची संगती, सहवास हा माणसाला नेहमी उत्कर्षाप्रित नेपारा असतो. म्हणूनच तो हवाहवासा वाटतो.

" न कस्य वीर्याय सङ्गतिः ।। कुमार. १५/५१

- "श्रेष्ठांच्या संगतीत कोणाचा उत्साह वाढत नाही".

म्हणूनच कार्तिकियाला पाहिल्यावर देववीरांचा उत्साह वाढला. अशा व्यक्तींचा सहवास लाभल्याने माणसाचे जीवन धन्य होते.

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः ।

पङ्कच्छदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ।। मालविका. २/७

- "निवळीच्या फळाच्या संसर्गाने जसे गटूळ पाणी तसे बुद्धिमंतांच्या सहवासाने मंदबुद्धिदेखील हुशार होतो."

"सहवासाने मनुष्य चांगला किंवा वाईटही होतो" म्हणून सहवास वा संगत कोणाची धरावी याला आयुष्यांत फार महत्त्व आहे. त्यामुळेच माणसाच्या जीवनाचो दिशा ठरते, असे कालिदासाला यातून सांगावयाचे आहे. म्हणून संगति सज्जनाची धरावी, कारण,

यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धिद तीर्थं प्रचक्षते । कुमार ६/५६

- “ हे सज्जनहो । तुमच्या जगामध्ये सतत संपर्क ज्यांना लाभतो त्यांचे जीवन शुध्द होते, यात कांहीही खोटे नाही.” म्हणून संत तुकाराम म्हणतात -

न लगे मुक्ति धनसंपदा । संतसंग देई सदा ।

या सज्जनांच्या विशुध्द आचरणांमुळे माणसाचे मन सात्त्विक बनते, त्यांचे आचार- विचार शुध्द होतात व त्यांना शांति लाभते. त्यांमुळे या व्यक्तींच्या सहवासाची इच्छा तुकोबा करतात. संत तुकारामांनी या अभंगात मांडलेला हा विचार २ हजार वर्षांपूर्वी कालिदासाने आपल्या ग्रंथात ग्रथित करून ठेवला आहे. म्हणजेच आपल्या दिव्य चंद्रांनी भूत; वर्त; व भविष्य काळाचे ज्ञान असणा-या कालिदासासारख्या महान व्यक्तींचे विचार कधीही चुने होत नाहीत, तर ते कोणत्याही काळांत ट्वटवीतच राहतात व सर्वांना मार्गदर्शक होतात. म्हणूनच तर आपण त्यांना “तत्त्वज्ञ” म्हणतो.